

современности в виде тех языковых реликтов, которые до сих пор живут в языке русской традиционной духовной культуры, составляя основу народной нравственности.

Литература

Апресян 1999 – Апресян Ю.Д. Хотеть // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Т. 1, М., 1999.

Даль – Даль В.И Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1978–980.

Дионисий Ареопажит 1994 – Дионисий Ареопажит О божественных именах. О мистическом богословии. СПб., 1994.

Лотман 1994 – Лотман Ю.М. Русская литература послепетровской эпохи и христианская традиция // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. М., 1994.

НOC – Новгородский областной словарь. Новгород 1992–2000. Вып. 1–13.

СВГ – Словарь вологодских говоров. Вологда. 1983–2000. Вып. 1–9.

СОГ – Словарь орловских говоров. Ярославль; Орел, 1989–2001. Вып. 1–12.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. М.; Л. (СПб.), 1965–2001. Вып. 1–35.

СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–25., М., 1975–...

СРЯ – Словарь русского языка. Т. I–IV. М., 1957–1961.

СС – Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.) // Под ред. Р.М. Цейтлин, Р.Вечерки, Э.Благовой. М., 1994.

Толстой 1999 – Толстой Н.И. Этногенетический аспект исследований древней славянской духовной культуры// Толстой Н.И. Избранные труды. Т. III. М., 1999.

ЯOC – Ярославский областной словарь: В 10 вып. / Под ред. Г.Г. Мельниченко. Ярославль, 1981–1991.

З.П. Данільчык

СІНТАКСІЧНА НЕПАДЗЕЛЬНЫЯ СЛОВАЗЛУЧЭННІ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ТЫПЫ, СЕМАНТЫКА, СТРУКТУРА

Пры сінтаксічным аналізе ў школе і ВНУ вялікія цяжкасці выклікаюць сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні (СНС). У адрозненне ад свабодных словазлучэнняў (СС) з рухомым, свабодным спалучэннем слоў, якое ствараецца ў момант гутаркі, СНС – гэта два і больш самастойныя словы, што цесна звязаны паміж сабой і выконваюць ролю аднаго члена сказа. Яны не чляняцца ў сказе, бо адзін з кампанентаў “семантычна аслаблены і недастатковы для перадачы патрэбнай інфармацыі” [1, с. 15]. Функцыянаванне СНС у сказе абумоўлена суадносінамі структурных і семантычных уласцівасцей словаформаў, што ўваходзяць у

словазлучэнне. Як і СС, яны будуецца па той жа структурнай схеме, а кампаненты ў іх звязваюцца пры дапамозе падпарадкавальнай сувязі. Для СНС не характэрна такая семантычная спаянасць слоў-кампанентаў, як у фразеалагічных словазлучэннях (ФС), а таксама ўзнаўляльнасць, як ФС. Паміж кампанентамі СНС устанаўліваюцца камплетыўныя семантыка-сінтаксічныя адносіны, г. зн., што залежнае слова папаўняе недахоп інфармацыі, заключанай у галоўным кампаненце. Як слушна заўважае В.В. Бабайцава, у гэтым выпадку “галоўнае слова не мае дастатковай для члена сказа семантычнай паўнаты, яно выконвае ролю структурнага кампанента сказа, а залежнае слова выступае ў якасці яго семантычнага канкрэтызатара, г. зн. бярэ на сябе асноўную сэнсавую нагрузку члена сказа” [2, с. 57]. Члены сказа, выражаныя СНС, уяўляюць сабой “аналітычнае выражэнне граматычнага значэння члена сказа” [3, с. 12].

Засяродзім увагу на тыпах СНС, іх структуры і семантыцы.

1. Іменныя словазлучэнні, дзе ў якасці галоўнага кампанента выступае назоўнік з лексічна паслабленым значэннем, а ў якасці залежнага кампанента – прыметнік з ацэначным значэннем. Напр.: *Спраўны* Мацей *хлопец* (А. Савіцкі); *Дружба – вялікая справа* (К. Чорны); *Жоўтагаловыя каласавікі – грыбы нядоўгія* (І. Навуменка) і інш.

Калі ўлічваць толькі фармальна-граматычны бок гэтых сказаў, то назоўнікі *хлопец*, *справа*, *грыбы* трэба было б вылучыць як выказнікі. Але такі аналіз быў бы павярхоўным, няпоўным, адарваным ад сэнсавай накіраванасці сказаў. Сэнсавая накіраванасць такіх канструкцый заключаецца ў тым, каб прыпісаць дзейнікам нейкую якасную характарыстыку. Значыць, функцыю выказніка ў прыведзеных сказах будуць выконваць СНС *хлопец*, *спраўны*, *вялікая справа*, *грыбы нядоўгія*. У такім выпадку магчыма трансфармацыя словазлучэння. Параўн.: 1. *Палын – зялёная горка* (А. Савіцкі) і 2. *Палын – горкі*.

Адзначаныя СНС неабходна размяжоўваць з падобнымі СС, у якіх назоўнікі-выказнікі называюць прафесію, род заняткаў людзей, а прыметнікі выконваюць ролю азначэння. Напр.: *Добры каваль* дзядзька *Кандрат* (Х. Шынклер); *Проста не ведалі, што ты рыбак першакласны* (А. Савіцкі) і г. д.

У прыведзеных сказах назоўнікі *каваль*, *рыбак* не паслабляюць свайго лексічнага значэння і выконваюць ролю выказнікаў, а прыметнікі *добры*, *першакласны* функцыянуюць як азначэнні з ацэначным значэннем.

2. Як СНС вылучаюцца іменныя словазлучэнні ў сказах таўталагічнага характару, дзе назоўнік-выказнік дубліруе назоўнік-дзейнік і, злучаючыся з

прыметнікам, займеннікам ці назоўнікам, пераадрасоўвае прымету дзейніку. Напр.: Час світаньня – *час зычлівы* (Я. Колас); Ласка бацькоў – *сонечная ласка* (І. Грамовіч); Месяц люты – *месяц завірух* (А. Звонак) і інш.

Прыклады сведчаць, што дзейнікі тут таксама выражаюцца СНС *час світаньня, ласка бацькоў, месяц люты*. СНС фарміруюцца на ўзроўні семантыкі сказаў, непадзельнасць іх, як сведчаць прыклады, залежыць ад слоўнага акружэння ў сінтаксічнай канструкцыі. У прыведзеных прыкладах з СНС нельга апусціць залежнае слова, таму што яно з’яўляецца семантычным канкрэтызатарам галоўнага кампанента словазлучэння.

3. Заўсёды як СН выступаюць словазлучэнні, што выконваюць ролю састаўнога іменнага выказніка і складаюцца з матэрыяльна выражанай дзеяслоўнай звязкі (ідэальнай, паўзнамянальнай або знамянальнай) і прызвязачнай часткі, у якасці якой функцыянуюць іменныя часціны мовы. Напр.: *Завецца* спадчына мая ўсяго *старонкай роднаю* (Я. Купала); Пасля дажджу лес *зробіўся панурым, непрытульным* (М. Лынькоў).

Аналагічныя СНС маюць месца ў сказах з састаўным дзеяслоўным выказнікам, дзе інфінітыў спалучаецца з фазавымі і мадальнымі дзеясловамі, кароткімі прыметнікамі, назоўнікамі з паслабленым лексічным значэннем, што выступаюць у якасці звязак. Напр.: Яраш *скончыў распываць* пра здароўе і змоўк (І. Шамякін); Міхал, навошта ўжо таіцца, *любіў-такі навесяліцца* (Я. Колас); Мы *здатны ўсе* пра шчасце *паразважаць* парой (Н. Гілевіч); Ён толькі *хваліцца майстар* (І. Мележ) і інш.

4. Да СНС адносяцца спалучэнні двух назоўнікаў або назоўніка з займеннікам са значэннем сумеснасці, у якіх галоўны кампанент выражаецца назоўнікам або займеннікам у форме Н. скл., а залежны – назоўнікам ці займеннікам у форме Тв. скл. з прыназоўнікам з (*са*). Дзеяслоў-выказнік у такім разе мае форму множнага ліку, “устаанаўліваючы” тым самым раўназначнасць дзеячаў, абазначаных рознымі склонавымі формамі. Напр.: Шэпчуцца *явар з калінаю ў сумнай даліне пад ярам* (Я. Купала); Мы з *табою* справілі заручыны на зары далёкае пары (А. Звонак).

Як адзначае Г.А. Золатава, такія словазлучэнні абазначаюць “сукупнасць двух (або некалькіх, але пры гэтым аб’яднаных такім чынам, што захоўваюцца два кампаненты) прадметаў, з якіх другому належыць некалькі залежнае, даданае месца” [4, с. 16]. У такіх канструкцыях форма Тв. склону не здольна выконваць ролю асобнага члена сказа, бо да яе нельга паставіць сэнсавага пытання.

Ад такіх СНС патрэбна адрозніваць словаформы з прыназоўнікам з, якія выконваюць функцыю асобнага члена сказа. Напр.: У час непагоды вецер з *коранем* вырваў дрэва; На сьнеданне была прыгатавана *бульба з грыбамі*.

У прыведзеных канструкцыях словаформы з *корнем*, з *грыбамі* з'яўляюцца даданымі членамі (акалічнасцю спосабу дзеяння і недапасаваным азначэннем).

5. Вельмі распаўсюджаны ў мове колькасна-іменныя СНС, дзе кампанентамі з'яўляюцца лічэбнікі і імёны. Сярод іх вылучаюцца наступныя разрады:

а) лічэбнік абазначае канкрэтную колькасць. Напр.: *Два* высокія *клёны* каля гумна здаваліся сінімі і мокрымі (К. Чорны); Над руінамі палаца *мільёны* яркіх зор (М. Машара).

У словазлучэннях *два клёны*, *мільёны зор* граматычна залежнымі выступаюць назоўнікі, а галоўнымі кампанентамі – лічэбнікі. Але з сэнсавага боку семантычна галоўнымі з'яўляюцца назоўнікі. Паколькі семантычную прымету разглядаюць у сказе як вядучую, то абодва кампаненты словазлучэнняў лічацца як СН і выконваюць функцыю аднаго члена сказа (дзеянікі).

б) аналагічныя СНС утвараюць няпэўна-колькасныя словы ў спалучэнні з імёнамі ў форме Р. скл., напр.: *Шмат* вайной *людзей* закалыхана, *многа* спіць *іх* у зямлі сырой (А. Куляшоў).

в) СН мэтазгодна лічыць колькасна-іменныя словазлучэнні тыпу *пяць чалавек рабочых*, *трыццаць штук патронаў*, у якіх кампаненты *чалавек*, *штук* маюць семантычна паслабленае значэнне, выконваюць указальную функцыю і могуць быць апушчаны без страты зместу сказа. Параўн.: 1. Трыццаць штук патронаў ляжала ў патранташы. 2. Трыццаць патронаў ляжала ў патранташы.

г) блізкімі да разгледжаных СНС з'яўляюцца колькасна-іменныя словазлучэнні са значэннем прыблізнасці тыпу *мени пяцідзесяці рублёў*, *да дзесяці чалавек*, *каля трох гадзін*. Значэнне прыблізнасці тут рэалізуецца з дапамогай слоў *мени*, *да*, *каля*. Сінтаксічная непадзельнасць такіх спалучэнняў выклікана няздольнасцю аднаго са слоў выступаць у якасці асобнага члена сказа без другога слова. Напр.: На сходзе былі *каля трох гадзін*; Дэталі каштуе *мени пяцідзесяці рублёў* і інш.

д) СНС, у якіх галоўнае слова абазначае меру вагі, даўжыні, аб'ёму: *кілаграм мукі*, *літр малака*, *метр тканіны* і інш.

е) словазлучэнні, у якіх галоўнае слова выражае колькасць і меру, але гэта мера непадзельна з тым прадметам, які вымяраецца: *кавалак хлеба, пучок цыбулі, жменя арэхаў* і інш.

ё) словазлучэнні з канкрэтна-прадметным значэннем галоўнага кампанента, а залежны кампанент называе прадмет, што вымяраецца: *шклянка гарбаты, кошык грыбоў, вагон цэменту, цыстэрна бензіну* і г. д.

ж) словазлучэнні, у якіх галоўнае слова называе сукупнасць прадметаў, а залежнае – тыя прадметы, якія складаюць гэту сукупнасць: *група студэнтаў, натоўп людзей, табун коней, зграя ваўкоў* і інш.

6. Назоўнікі-метафары ўтвараюць з назоўнікамі ў форме Р. скл. СНС, бо першыя з іх не бываюць зразумелымі без залежных кампанентаў. Напр.: У яго вочы – *кавалак блакіту* (М. Лынькоў); Цёмны бор, кусты, балоты, кучы траў і лазняку, рэкі, купіны, чароты, *мора траў і хмызняку* (Я. Колас).

Калі разглядаць састаўныя кампаненты словазлучэнняў *кавалак блакіту, мора траў і хмызняку* як асобныя члены сказа, то страчваецца семантычная непадзельнасць мастацкіх вобразаў.

Да гэтых СНС блізкія такія словазлучэнні, у якіх галоўны кампанент-назоўнік абазначае пачатак, канец, сярэдзіну з’явы, названай залежным назоўнікам у форме Р. скл.: *пачатак вясны, канец верасня, сярэдзіна тыдня*, напр.: *У пачатку восені* паехала Аленка ў Загор’е (Я. Колас); *Быў канец верасня*, і маладыя бярозкі на ўзлессі стаялі ў залатым убранні (І. Шамякін).

7. Пры характарыстыцы чалавека, апісанні яго знешнасці, якасцей у ролі аднаго члена сказа выкарыстоўваюцца спалучэнні тыпу *чалавек высокага росту, дзяўчына вялікіх здольнасцей, дзіця з блакітнымі вачыма* і інш. Непадзельнасць гэтых словазлучэнняў тлумачыцца семантычнай недастаковасцю назоўнікаў, што называюць абавязковыя прыметы асобаў. Такія спалучэнні можна трансфармаваць у прыметнікі: *высокага росту – высокі, вялікіх здольнасцей – здольная* і г. д. Напр.: У пакой увайшоў чалавек *высокага росту* (В. Хомчанка); Іванова – студэнтка *вялікіх здольнасцей*.

8. У мове шырока ўжываюцца словазлучэнні тыпу *хтосьці іншы, штосьці незразумелае, нешта цікавае* і інш., у якіх сэнсавая вага займеннікаў *хтосьці, штосьці, нешта* недастатковая для таго, каб высту-паць самастойна ў функцыі членаў сказа. І толькі ў спалучэнні са словаформамі *іншы, незразумелае, цікавае* перадаецца задуманы сэнс. Напр.: *Хтосьці іншы* адказаў на пытанне; Бабуля расказвала *нешта цікавае*.

9. Як СН выкарыстоўваюцца ў функцыі выказніка дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні тыпу *падаць каманду, дапусціць памылку, зрабіць запіс*. Напр.: Штурман *падаў каманду* лётчыку (М. Лынькоў); Лабановіч прынёс журнал і *зрабіў запіс* (Я. Колас).

Сінтаксічная непадзельнасць такіх спалучэнняў тлумачыцца семантычнай непаўнотай дзеяслова. Згаданыя словазлучэнні можна лёгка трансфармаваць у адпаведнікі-дзеясловы. Параўн.: *падаў каманду* – скамандаваў, *зрабіў запіс* – запісаў.

Такім чынам, падсумоўваючы некаторыя назіранні, можна зрабіць выснову, што асноўны характар непадзельнасці такіх словазлучэнняў – гэта слоўнае акружэнне ў кантэксце, якое абумоўліваецца як семантычнымі, так і лексіка-граматычнымі ўмовамі. У адрозненне ад СС у СНС залежны кампанент з’яўляецца семантычным канкрэтызатарам, бярэ на сябе асноўную сэнсавую нагрузку быць членам сказа. Пералічаныя тыпы СНС далёка не прэтэндуюць на іх вычарпальнасць. Пры сінтаксічным аналізе такіх канструкцый патрэбна вельмі скрупулёзна падыходзіць да апошніх, бо яны, як паказалі назіранні, вельмі разнастайныя як з боку структуры, так і з боку семантыкі.

Літаратура

1. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мінск, 1987.
2. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. М., 1988.
3. Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове: Трансфармацыйны аналіз. Мінск, 1965.
4. Золотова Г.А. О типах неделимых сочетаний в предложении // Рус. яз. в нач. шк. 1965. № 3.

Л.Р. Машчэнская

ТЫПАЛАГІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ДВУХ ПРАРОКАЎ (верш А.С. Пушкіна “Прарок” і паэма Я. Коласа “Сымон-музыка”)

Верш А.С. Пушкіна “Прарок” і паэма Я.Коласа “Сымон-музыка”, розныя ў жанравых адносінах, аб’яднўвае мастацкая вартасць: абодвы творы ўваходзяць у златы фонд нацыянальных рускай і беларускай літаратур. Яны былі напісаны ў пераломныя гістарычныя перыяды грамадскага жыцця рускага і беларускага народаў (1826 і 1925 гг.), паэты былі амаль у адным узросце, калі пачалі працаваць над творами: 27 гадоў